

RAMON LLULL I LES EDATS DE LA VIDA*

LOLA BADIA

(Centre de Documentació Ramon Llull,
Universitat de Barcelona)

Abstract

The schema of the ages of life establishes different stages in the journey of human existence, from the cradle to the grave, which vary according to the sources and the inventiveness of those who choose to recast a tradition that has been alive since Aristotle's times. The three stages in the daily course of the Sun, the year's four seasons and the seven planets are the natural references which have most often been put forward to mark the rhythm of human life. This contribution applies the trope of the ages of life to Ramon Llull's biography and to his biographically-structured fiction, with the understanding that the models for the three, four, and seven ages of life are part of his heritage of cultural references. While the official Lullian *curriculum vitae* omits everything that happened before the middle of Ramon's lifetime, the childhood and youth of Blaquerna provide an idealized literary picture of these early stages. Conversely, the figure of Ramon is affirmed in the youthful summer of early maturity, yields its best fruits in autumn ripeness, and culminates with a lucid, combative and prudent old age.

1. LES EDATS DE L'HOME COM A CATEGORIA DEL PENSAMENT

El *Cant de Ramon*, la *Vida de mestre Ramon*, els diversos materials biogràfics que es poden espigolar a l'obra de Llull i la documentació històrica, situen la seva activitat més enllà del «mezzo del cammin di nostra vita».¹ El primer vers de la *Commedia* evoca una antiga fórmula per

* Aquest treball s'ha beneficiat del Projecte FFI 2014-53050-C5-1P del Ministerio de Economía, Industria y Competitividad i del Grup de Recerca Consolidat SGR 2014-119 de l'AGAUR de la Generalitat de Catalunya.

1. Llull (1988c), Llull (2013), Hillgarth (2001). Per a la interpretació general d'aquests materials, vid. «Ramon Llull Oeuvre as a Whole: Autobiographism and Self-Referentiality», dins Badia, Santanach & Soler (2016: 265-310).

interpretar el cicle vital humà, que mai no ha deixat d'atreure l'atenció de poetes, pintors, psicòlegs i assagistes: l'esquema de les edats de la vida o edats de l'home, un lloc comú que a l'Edat Mitjana, com apunta Paravicini Bagliami (2003: 243), constitueix una autèntica categoria del saber.²

Dante, al *Convivio*, IV, XXIII, datat entre 1303-1304 i 1307-1308, glosa la dita d'Aristòtil segons la qual la vida és pujar i baixar al llarg d'un arc que cal imaginar com el que descriu diàriament el sol; tanmateix, «la dove sia lo punto sommo di questo arco [...] è forte da sapere».³ El punt exacte de la inflexió no es pot determinar perquè depèn de la constitució de cada individu. La dècada indiscutible de la plenitud és la que va dels trenta als quaranta anys. Si el sacrifici de Crist prestigia els trenta-tres anys, dividir per dos el límit bíblic i mèdic dels setanta suggereix de situar el punt d'inflexió als trenta-cinc anys.⁴ Entre la pujada i la baixada dels dos extrems de la vida, Aristòtil hi situa la maduresa, al centre de l'arc de què parla Dante;⁵ se'n desprèn la divisió ternària de les edats de l'home, que van representar els millors pintors del Renaixement.⁶

El simbolisme numèric i l'exegesi de perícopes de l'Escriptura també han donat lloc a esquemes —força menys difosos— de cinc, sis i dotze fa-

2. En anglès l'expressió consagrada és *Ages of Man*, en francès i en espanyol predomina la fórmula *âges de la vie i edades de la vida*, respectivament, i en italià conviuen *le età dell'uomo i le età della vita*. No és pertinent fer aquí una digressió sobre els problemes que planteja l'aplicació del lloc comú de les edats de la vida a l'univers femení, un motiu estudiat en la literatura anglesa medieval (Dove 1986: 20-25) i analitzat amb perspectiva sociològica a Chojnacka & Wiesner-Hanks (2002).

3. Alighieri (2014: 8-19, per a la datació, i 740-750, per al text citat, *Convivio*, IV, XXIII). La projecció de la quaternitat sobre el curs solar del dia s'opera a través de l'exegesi del nom dels quatre cavalls del carro d'Àpol·lo a partir del que els mitògrafs dedueixen dels versos II, 153-155, de les *Metamorfosis* d'Ovidi (Alighieri 2014: 749). Situar el moment de la perfecció de l'edat de l'home al començament o al centre de l'arc vital constitueix un subtema, relacionat amb la determinació de la millor edat, que no escau al present escrit; vid. Dove (1986).

4. Vid. les anotacions d'Alighieri (2014: 745) i Sears (1986: 104).

5. A la *Retòrica*, II, 12-14, es descriuen els caràcters del jove, del vell i de l'home madur; vid. Aristòtil (1985: 188-194).

6. El quadre de Giorgione *Le tre età*, datat entre 1500 i 1510, es troba al Palazzo Pitti de Florència, i el de Ticià *Al·legoria del temps governat per la prudència*, de 1565, és a la National Gallery de Londres; tots dos quadres mostren tres rostres que expressen el «caràcter» de cada edat. El motiu iconogràfic persisteix fins al romanticisme i al segle xx en quadres de Friedrich i Klimt, entre d'altres.

ses de la vida humana.⁷ Al *Convivio* Dante justifica la seva tria quaternària d'«adolescenza, gioventude, senettute, senio» amb fonts filosòfiques, mèdiques, bíbliques i clàssiques d'Ovidi, Ciceró i Sèneca.⁸ L'analogia amb les estacions de l'any —primavera, estiu, tardor, hivern— i les qualitats elementals pròpies i apropiades corresponents és preceptiva: la primavera, com l'aire, és humida i calenta; l'estiu, com el foc, és calent i sec; la tardor, com l'aigua, és freda i humida; l'hivern, com la terra, és sec i fred.⁹ El quadre general del microcosmos humà que en resulta no difereix del que Llull adopta quan aplica la seva Art a la filosofia natural.¹⁰

No consta que Llull desenvolupés la fórmula de les edats de la vida, però això no vol dir que no tingués coneixement d'un lloc comú tan general com aquest. Al capítol 97 de la *Doctrina pueril* s'exposen les «Set edats en què es departit lo món»: Llull situa el segle XIII a la setena edat, entre l'encarnació de Jesucrist i l'inici de l'altre segle, el que «durarà tostemps» (Llull 2005: 270-273). L'esquema de les edats del món (sis o set segons els autors) deriva de la concepció augustiniana de la història, i en alguns comentaris bíblics es fon amb el motiu de les edats de l'home (Sears 1986: 54-79). A la *Doctrina pueril*, tanmateix, no s'observa cap vincle amb el motiu de les edats de l'home, llevat de la consideració de la longevitat dels patriarques de la primera edat, entre Adam i Noè.¹¹

Al *Tractat d'astronomia* Llull descriu els «Antics començaments d'astronomia», és a dir, les característiques dels set planetes —Saturn, Júpiter, Mart, Sol, Venus, Mercuri, Lluna— i dels dotze signes del zodíac (Llull 2002: 276-290). Són dades preses de la tradició ptolemaica que s'apliquen a les nativitats; serveixen per elaborar els horòscops aplicant-hi el procediment lul·lià del venciment i enlloc no connecten amb el septenari de les edats de l'home vinculat als set planetes, que és una de les versions més populars de l'antiga fórmula, la de base astrològica.

7. Sears (1986), Burrow (1988), Paravicini Bagliani (2003: 247-248): els esquemes de cinc, sis i dotze fases no s'adiuen amb la lectura dels materials lul·lians que proposem.

8. L'«adolescenza» és sinònim de «pueritia», 'infantesa', i la distinció entre «senettute», 'vellesa', i «senio», 'decrepitud', és present a la Vulgata (Ps 70, 18) i a les fonts científiques de Dante; vid. l'anotació d'Alighieri (2014: 741-742).

9. Burrow (1988: 32-36), Paravicini Bagliani (2003: 244-246).

10. Vid. el desenvolupament d'«El substrat col·lectiu dels llocs comuns», dins *Microcosmos lul·lià*, Pring-Mill (1991: 48-70).

11. «En aquel temps foren gents molt amans los delits d'aquest món e qui desconegueren Deu e vivien molt», Llull (2005: 270).

De popular, el septenari de les edats de l'home ja n'era al segle XIII. El *De proprietatibus rerum*, de Bartomeu l'Anglès, que va tenir circulació romànica per a laics, dedica el primer apartat del llibre VI a tractar «De aetate» com a categoria del saber i integra fonts exegetiques, astrològiques i mèdiques entorn d'un septenari.¹² Per arrodonir aquesta versió amb les influències dels planetes, cal repassar l'apartat 10 del llibre IV del *Tetrabiblos* de Ptolemeu.¹³ El septenari de les edats de l'home avui triomfa a la xarxa gràcies al poema que Jacques el Melancòlic recita en l'escena 7 del segon acte d'*As You Like It* de William Shakespeare. En el teatre del món —recita Jacques— l'home és successivament infant, escolar, amant, soldat, magistrat, vell i ancià decrepit.¹⁴ Les correspondències amb els astres de Ptolemeu en el poema de Shakespeare remarquen el pitjor de cada etapa i el Sol perd la seva posició central.¹⁵ I és que la fórmula de les edats de l'home al segle XVI havia anat perdent el caràcter de categoria del pensament i havia esdevingut un motiu iconogràfic i un recurs literari de gran rendibilitat.

La fórmula de les edats de l'home pertany al rerefons del saber comú que Lluïl posseïa. Aquesta ponència, amb el suport del *Convivio* dantesco, assaja de llegir-la amb transparència en els materials biogràfics de Lluïl i en la seva literatura d'estructura biogràfica prenent com a referent els tres aspectes més destacables de la seva personalitat: l'experiència religiosa, la intuïció matemàtica implícita en l'Art i la capacitat d'escriptura.

Entenc que Ramon Lluïl és, per damunt de tot, un home marcat per una espiritualitat intensa, nascuda de l'impacte de la visió mística que el va dur a convertir-se a la penitència. L'experiència mística, a la ratlla de l'inefable, indueix una regeneració profunda que absorbeix i abasta totes les altres experiències (Vega 2002). D'altra banda, la intuïció matemàtica de Lluïl que descobrim al darrere de les diverses formulacions de la seva Art desborda l'assimilació creativa de la ciència heretada de què parla Robert Pring-Mill al *Microcosmos lul·lià* (Pring-Mill 1991: 31-112). El llenguatge algèbric i la novetat de les formulacions lògiques que proposava no eren aptes per als escolàstics a

12. Bartholomaeus Anglicus (1601: I, 231-234), Burrow (1988: 52, n. 117, 75 i 88-89). Per a la circulació romànica del *De proprietatibus rerum*, vid. Ventura (2010).

13. Charvet, ed. (2000: 219-226). Vid. l'apèndix dels *Loci Classici* del lloc comú de les edats de la vida a Burrow (1988: 191-202).

14. Burrow (1988: 50-54) constata que Shakespeare, com altres escriptors anglesos coetanis, pel que fa al motiu de les edats de la vida treballa creativament a partir de fonts medievals.

15. Mart acaba fora de lloc, *ibid.*, 52-53.

qui Llull va voler exposar l'Art *demonstrativa* durant el primer viatge a París de 1287-1289.¹⁶ Per això Ramon va treballar tants anys fins a obtenir una *Ars generalis ultima* que amaga o, com diu ell mateix, dissimula la complexitat interna del mètode (Llull 2013: 19). Una literatura totalment reformada ja havia estat la gran aliada de Llull abans de la il·luminació de Randa al *Llibre de contemplació*, quan va començar a revelar el seu missatge salvífic sense l'ajuda de l'Art.¹⁷ Un cop assolit el «novell saber» de què parla el *Cant de Ramon* (v. 31, Llull 1988c: 75), l'expressió literària s'adapta amb precisió a tot un ventall de públics diversos i comença l'esclat de les formes sempre noves i canviantes de l'expressió literària lul·liana, en prosa i en vers, en romanç i en llatí.¹⁸

Ramon Llull és un escriptor rebel, que fins i tot quan ja disposa d'un bon gruix de producció pròpia s'empeca la seva particular retòrica (Llull 2006). La retòrica nova lul·liana es fonamenta en l'estètica de la veu significativa, que identifica de forma radical el bell amb el ver, contra totes les consideracions de teòrics i poetes, incloses les coetànies de Dante al *De vulgari eloquentia*. Al mateix temps que defensa la bellesa *sui generis* de tecnicismes com «bonificatiu», «bonificable» i «bonificar», Llull descobreix una altra forma de bellesa més abastable per al lector corrent a través de la caritat, que és la condició moral de la bondat de qualsevol discurs: «Ille qui loquitur in caritate verba pulchrificat» (Llull 2006: 204).¹⁹ Des d'aquest suport teòric, l'escriptura lul·liana és un instrument que interpreta totes les partitures.

Els apartats que segueixen glossen i justifiquen el quadre que es publica en apèndix, «Les biografies de Ramon i de Blaqueria en una taula integrativa de les tres, quatre i set edats de l'home».

2. NO RES ABANS DE LA MITJANIA DE L'EDAT

L'arrencada tardana de la seva producció i la lúcida longevitat de Llull discriminen negativament el primer estadi de la vida: la joventut. En conseqüència guanya punts el seu contrari, l'ancianitat, entre altres coses perquè la literatura del jo lul·liana és un producte posterior als seus seixanta-dos anys. La lul·liana és una literatura del jo que ens transmet els avatars d'una vida

16. Per a una visió de conjunt de l'Art, vid. Bonner (2012).

17. Badia, Santanach & Soler (2013: 414-420).

18. Badia, Santanach & Soler (2016: 91-161), Pistolesi (2009, 2012).

19. Remetem als comentaris de Badia (2013) i Garrigasait (2016).

sense primavera. En efecte, el personatge de Ramon es configura a partir del moment en què, entorn de 1294, Llull presenta l'Art com una il·luminació.²⁰ La reformulació i la simplificació estructural del sistema que havia fracassat a la primera estada a París van arribar a un punt satisfactori amb la *Taula general* (gener de 1294).²¹ A la darrera estrofa del *Desconhort de Nostra Dona* llegim per primer cop el nom de Ramon en un text en vers (Llull 2012: 150). Quan compon el *Desconhort de Ramon* a Roma el 1295, Llull té entre seixanta-tres i seixanta-quatre anys, i en té seixanta-set el 1300, quan s'atreveix amb el seu únic poema líric pròpiament dit, el *Cant de Ramon*. S'està configurant en versos, alhora efusius i propagandístics, el *curriculum vitae* estàndard que la *Vida de mestre Ramon* ha fet famós a través de les miniatures que va dissenyar Le Myésier (Llull 2013: 25-36). Quan dicta la *Vida de mestre Ramon*, o *Vita coetanea*, a la cartoixa de Vauvert, Llull ja té setanta-nou anys. També és el moment de l'autoretrat del pròleg de la *Disputa del clergue Pere i Ramon el fantàstic* (Llull 2008: 117-119). A la biografia oficial Ramon és un home vell, pobre i menyspreat, tossudament identificat amb la seva missió. L'ancianitat és una dada objectiva que forma part de la imatge exemplar de l'home religiós que ha rebut la il·luminació de l'Art. Les etapes anteriors de la vida es desdibuixen intencionadament. Hi ha, però, l'opció de recuperar-les en part a través de l'autobiografisme anònim anterior a 1294: al *Llibre de contemplació*, a la primera pregària del gentil del *Llibre del gentil e dels tres savis* o en alguns exemples del *Romanç d'Evast e Blaquerma* i del *Llibre de meravelles*.²²

Quan Llull escrigué el *Llibre de contemplació*, entre 1271 i 1274, tenia entre trenta-nou i quaranta-dos anys, i això el situava més a prop de la conversió a la penitència de 1263. És aleshores que esmenta la «mijania de ma edat»:

Savi fos, Sényer, vós en lo començament de vostra nativitat e en lo mijà e en la fi de los dies que vós visqués en est segle; mes jo son estat foll del co-

20. Badia, Santanach & Soler (2016: 273). Vid. Badia (1995) i Bonner (1998). Són els anys de les Arts de la primera fase o fase quaternària: l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (1274) i l'*Art demonstrativa* (1283), amb les corresponents aplicacions enciclopèdiques.

21. Llull va complementar el text amb una sèrie d'obres satèl·lit escrites poc després, com la *Lectura compendiosa Tabulae generalis* (1295) i la *Lectura super tertiam figuram Tabulae generalis* (1294-1296), o aplicacions del sistema com l'*Art de fer e sobre qüestions* (1294-1295).

22. Es descriuen els materials de l'autobiografisme anònim a Badia, Santanach & Soler (2016: 266-272).

mençament de mos dies d'entrò a trenta anys passats, que començà en mi remembrament de vostra saviea e desig de la vostra llaor e membrança de la vostra passió. On, enaixí com lo sol ha major força en la mijania del dia, enaixí jo son estat foll e menys de saviea tro a la mijania de ma edat. Mes la vostra saviea és, Sényer, tan gran, que ella em pot dar aitanta de saviea en lo romanent de ma edat, com si tota ma edat fos estada en bones obres. (70, § 22, Llull 1960: 250)

A la primera frase, la saviesa de Crist es manifesta ternàriament (nativitat, mitjania, fi), però es tracta d'una vida humana truncada «nel mezzo del cammin». En la literatura lul·liana del jo, els trenta anys i escaig de follia d'abans de l'aparició decisiva del Crist en creu s'equilibren amb els trenta de penitència i apostolat, que s'acaben entorn de 1294, quan Llull té el peu al coll de la reforma de l'Art i trenca l'anonimat per poder-ne fer una difusió eficaç (Bonner 2002).

Al darrere d'un càlcul tan ben programat, s'hi amaga el lloc comú de les edats de la vida de l'home, en una versió no gaire diferent de la del *Convivio*. La mitjania de l'edat de Llull és el punt d'inflexió de l'arc de Dante:

Se'l colmo del nostro arco è ne li trentacinque, tanto quanto questa etate ha di salita tanto dee avere di discesa. (IV, XXIV, Alighieri 2014: 752)

Llull fins i tot introdueix la comparació entre el migdia solar i el moment dolç de la corba vital. Als textos de senectut Llull no té cap interès pels detalls de la primera mitja vida perduda, que correspondria a les primeres quatre fases de la versió de les edats de l'home en forma de septenari. Presoners de la biografia oficial, els lectors de Llull no tenim accés al Ramon primaverat, calent i humit, el que en la versió poètica de Shakespeare és «infant, school-boy, lover, soldier».²³ La condemna de la poesia trobadoresca del capítol 118 del *Llibre de contemplació* demonitza literàriament la faceta d'amant, pròpia del poeta cortesà que Llull havia estat (Llull 2009: 136-140). La condemna afecta també la faceta de cavaller («soldier»), perquè la poesia trobadoresca inclou l'exaltació de la guerra fratricida i perquè al capítol 112 els cavallers fan el contrari d'allò que mana la primera intenció.²⁴

23. <<https://genius.com/William-shakespeare-the-seven-ages-of-man-all-the-worlds-a-stage-annotated>> (consultat: 31-5-2018).

24. Llull (2009: 120-125), Soler (1989).

El descrèdit de la joventut té els seus addictes entre els autors penitencials, però fins i tot l'Eclesiastès advoca per la consideració joiosa dels primers anys de la vida:

Laetare ergo, iuvenis, in adolescentia tua; et in bono sit cor tuum in diebus iuventutis tuae; et ambula in viis corsi tui, et in intuitu oculorum tuorum, et scito quod pro omnibus his adducet te Deus in iudicium. (11, 9-10, Colunga & Turrado 1965: 613)

Llull maleeix la pròpia joventut, però n'imagina una d'impolluta per al seu Blaquerna: ens el presenta en l'«adolescenza», infant i escolar amb detalls propis dels regiments d'infància.²⁵ Els estadis d'amant i de soldat es transfiguren. Natana, la promesa frustrada, és seduïda per a la vida religiosa, les aventures del bosc fan de Blaquerna un cavaller errant espiritual, armat amb l'*Art abreujada d'atropar veritat*, que domina el secret de recuperar les primeres intencions perdudes.²⁶ El Blaquerna jove no és capaç d'accedir a l'estatut de contemplatiu; posseeix, però, una enorme capacitat per actuar i ho fa amb dedicació i eficàcia fins que adquireix la saviesa que li permet d'esdevenir finalment contemplatiu i mestre d'ermitans. I és que la confrontació entre joventut i ancianitat és un debat entre poder i saber: «Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait», escrivia Henri Estienne a *Les prémisses* (Estienne 1594: 173).

3. L'ESTIU JOVENÍVOL O LA PRIMERA MADURESA

Poder i Saviesa són les dignitats divines que ocupen els llocs 4 i 5 de la llista de 16 de la Figura A en l'*Art demostrativa*. En les Arts de la segona fase són els principis E i F de la primera columna de l'alfabet. En projecció humana, el poder que no té la vellesa el té la joventut, i aquí l'etimologia dantesca de la *gioventute*, que al *Convivio* se situa entre els trenta i els quaranta

25. Vid. les analogies entre la infantesa de Blaquerna al *Romanç* homònim i al capítol 79 de la *Doctrina pueril*.

26. Vid. la introducció d'Albert Soler a Llull (2016). El periple complet de Blaquerna es pot llegit com un septenari: després d'infant, escolar, amant i soldat, Blaquerna es compromet amb la societat (monjo, abat, bisbe), esdevé summa autoritat (apostoli) i al final del trajecte esdevé contemplatiu (ermità).

anys, surt al pas de l'atribució de poder a la joventut de l'aforisme de formulació condicional d'Estienne: «Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait».

Gioventute, cioè «etate che puote giovare», cioè perfezione dare —ché nullo uomo puote dare se non quello ch'elli ha. (IV, XXIV, Alighieri 2014: 750)

Allò que la joventut posseeix, ho pot donar. La *gioventute* de Dante correspon a la maduresa d'altres classificacions, com ara la ternària que suggerí Aristòtil.

El paper de la maduresa en la configuració de la personalitat —sobretot els primers anys de la maduresa— va cridar l'atenció dels psicoanalistes als anys setanta del segle passat. L'equip de Daniel J. Levinson va dur a terme un estudi clínic i estadístic que establí un model per al desenvolupament de la personalitat masculina a l'edat adulta de caràcter estàndard.²⁷ L'antiga recepta de les edats de la vida no forma part de l'horitzó mental dels metges que signen aquest estudi clàssic dins del gènere; la generalització de les conclusions, esdevingudes model («pattern»), confirma, però, l'operativitat de l'antiga categoria de pensament.²⁸

Llull irromp en la primera maduresa amb l'energia descomunal de qui acaba d'adquirir la pròpia identitat, renascut després d'una experiència transcendent que l'ha transformat en ell mateix. La primera embranzida de la conversió a la penitència és la que Llull comparteix amb els grans models de la cristiandat: sant Pau, sant Agustí i, molt més concretament, sant Francesc, el referent explícit segons la *Vida de mestre Ramon*.²⁹ Entre l'experiència decisiva de 1263 i la il·luminació de Randa de 1274 Llull fa penitència i es prepara intel·lectualment, descartada l'opció universitària reglada.³⁰ Ramon, de vell, atribueix una gran desorientació a aquests primers anys: l'impuls de caritat envers els musulmans que vol convertir topa amb el desconeixement del saber escolàstic d'expressió llatina (Llull 2013: 42-43). El llibre millor del món que li crema a les entranyes queda en un futur llunyà si no se supera

27. Levinson (1978) també exclou del seu estudi el perfil femení, estudiat a Chojnacka & Wiesner-Hanks (2002).

28. Burrow (1988: 35, n. 82) comenta que Levinson usa l'antic paral·lel de les edats de la vida i les estacions «as a bit of “useful imagery” des d'una «blissful ignorance of the history of the subject».

29. Només cal recordar el paper atribuït al sermó de sant Francesc, representat a la miniatura II del *Breviculum* (Llull 2013: 26 i 46-47).

30. Llull (2013: 48-53), Fidora & Rubio (2008: 37-49), Hillgarth (2001: 28-38).

l'obstacle de l'altra gran mancança: la del coneixement de la llengua dels sarraïns (Llull 2013: 43-45).

L'aprenentatge de la llengua i de la cultura àrabs forma part d'un pla d'estudis concebut *ad hoc* que permeté a Llull d'escriure la seva primera obra, que era tot just l'adaptació d'un manual de lògica àrab, el *Compendium Logicae Algazelis*.³¹ L'accés a la llengua dels sarraïns, però, també revela l'enorme dificultat que comporta la relació amb l'islam. La rebel·lió i el suïcidi del mestre de cultura àrab de Llull, que Le Myésier va voler plasmar en tres expressives vinyetes a la miniatura III del *Breviculum* (Llull 2013: 27), és la primera ensopagada, la primera crisi dolorosa en el camí de Ramon. En l'economia propagandística de la *Vida de mestre Ramon*, la superació d'aquesta crisi i de les altres que vindran prova la bona disposició de Llull i la protecció de la providència.³²

No conservem la redacció àrab del *Llibre de contemplació en Déu*, escrit entre 1271 i 1272. La versió vernacla és l'origen primer de la prosa d'art catalana, tal com Llull i el seu copista Guillem Pagès la van afaïçonar (Soler 2006). La traducció llatina del manuscrit personal de treball (BnF lat. 3348A), Llull la va dipositar a la cartoixa de Vauvert el 1298, quan tenia seixanta-sis anys, amb tots els honors (Pomaro 2011). El *Llibre de contemplació* és un monument literari ric en materials científics i filosòfics i amarat de reflexions personals sobre el pecat i la penitència, sobre l'oració i l'elevació de l'esperit; un ambiciós instrument al servei de l'expansió del cristianisme, que es vol útil tant per a la conversió dels creients d'altres religions com per a la confirmació dels cristians en la pròpia fe. Mentre escrivia el *Llibre de contemplació*, Llull va anar construint el nucli dur del seu pensament, el que més tard va esdevenir l'Art (Rubio 1997). També ha estat descrit com Llull practica, i al *Llibre de contemplació* teoritza, una nova literatura, capaç de substituir tota la que l'ha precedit.³³ El *Llibre de contemplació* s'obre amb una primera distinció sobre l'alegria, en què hom celebra anònimament, en una lloança plena de fervor i joia, l'existència de Déu, la del jo narrador i la del proïme (Llull 2009: 61). La metàfora de la troballa de pedra preciosa al primer paràgraf del capítol 1 és l'emblema del poder de la primera maduresa de Llull: un estiu jovenívol.

31. Vega (2002: 24-27) detecta en aquesta primera adaptació de l'àrab el cor del missatge de Llull, el «secret» que indica el camí de la sensualitat a la intel·ligibilitat.

32. Badia, Santanach & Soler (2016: 266-289).

33. Badia, Santanach & Soler (2013: 414-420).

L'adquisició de l'Art jubila el període inicial de desorientació de Llull i completa l'assoliment de la seva personalitat adulta, que s'havia despertat amb la conversió a la penitència. Ja s'ha recordat que l'atribució de la intuïció de l'Art a una il·luminació s'inicia entorn de 1294, quan Llull, que ja ha tombat els seixanta anys, trenca l'anonimat i té ben estructurada la reforma del sistema amb la *Taula general*.

L'*Art abreuçada d'atropar veritat*, de 1274, es presenta al lector amb tota la duresa del raonament diagramàtic lul·lià.³⁴ A la ficció del *Romanç de Blaquerma*, l'abadessa Natana entén sense problemes aquesta primera versió de l'Art i l'aplica a totes les circumstàncies de la vida, però els lectors formats a la universitat medieval devien trobar molt estranya la presentació figurativa d'un sistema de pensament que, de fet, és un cas únic al segle XIII. Tanmateix, la butlla papal de 1276 confirma la fundació de l'escola de Miramar propiciada per Jaume II de Mallorca (Hillgarth 2001: 39-40). Sense sortir del seu regne, la «gioventute» de Ramon havia donat tot el que podia donar.

A l'*Art demostrativa*, de 1283, Llull amplia i perfecciona la primera intuïció i crea un nou llenguatge filosòfic d'aparença algebàrica. Per compençar la duresa conceptual i l'eixutesa expressiva de les primeres Arts vigents entre 1274 i 1289, Llull es va llançar a escriure obres pensades per arribar a sectors diversificats de lectors. El *Llibre de l'orde de cavalleria*, que explica als nobles de la cort de Mallorca com s'ha d'exercir la milícia d'acord amb els valors del cristianisme, recupera en positiu la fase vital descartada del soldat-cavaller. La *Doctrina pueril* assenta les bases de l'educació dels joves amb una exposició del catecisme i un repàs de les disciplines acadèmiques del segle XIII. El *Llibre del gentil i dels tres savis* enceta el filó del gènere del diàleg i reforma, a través de l'art, les tècniques de disputa de religió.³⁵ Llull confia en la ficció com a eina didàctica. El *Romanç d'Evast e Blaquerma* és un projecte ideal de les edats de la vida que culmina amb l'assoliment de la contemplació. D'aquí l'esclat poètic del *Llibre d'amic e amat*, que n'és l'epíleg.³⁶

La sortida de l'àmbit mallorquí obre la transició cap a la segona maduresa de Llull, la «senettute» dantesca. La primera visita a Roma, el 1287, no dona fruits. Per preparar l'entrada a París, la capital del saber, Llull duu a terme una tasca notable d'adaptació de l'*Art demostrativa* al llenguatge de

34. Per al raonament diagramàtic, vid. Bonner & Soler (2007) i Bonner & Soler (2015).

35. Badia Santanach & Soler (2013: 421-431).

36. Badia Santanach & Soler (2013: 432-445).

la universitat.³⁷ La *Vida de mestre Ramon* reporta la decepció de la lectura de l'Art *demonstrativa* a París des de l'òptica de qui ha superat el tràngol dels anys 1287-1289 (Llull 2013: 61). Però el fet és que el retir a Montpeller de 1290 i la refundació de l'Art a la ratlla dels seixanta anys obren un període de crisi amb els efectes secundaris que veurem. Mentre Llull maldava per fer comprendre la seva Art als mestres i als estudiants de París entre 1287 i 1289, encara tenia energia per escriure el *Fèlix* o *Llibre de meravelles*, una enciclopèdia filosòfica per a laics, plena d'exemples per a la predicació i redactada com una novel·la.³⁸

4. LA PLENITUD TARDORAL

El *Fèlix* és l'última de les obres literàries de gran envergadura escrites per Llull. A partir de 1290, en efecte, es concentra en la consecució d'una versió realment acabada i operativa de l'Art, que culmina amb l'*Ars generalis ultima*, de 1305-1308, i amb obres escrites sobretot en llatí i destinades a un públic culte d'àmbit europeu, no necessàriament universitari, com ara el *Liber de ascensu et descensu intellectus* o el *Liber de fine*, de 1305 (Pereira 2013). També s'esmerça en la redacció de proverbis i d'exemples aptes per a la predicació i per a la il·lustració de tota mena de discursos. Llull va escriure diversos tractats sobre la manera de fer sermons perquè li va semblar que havia de ser un mitjà útil per a l'ensenyament de l'Art (Domínguez Reboiras 1996). Havia entrat en la que encara avui anomenem eufemísticament tercera edat i, superades les dificultats dels anys de transició, assoleix la plenitud tardoral com a escriptor. L'emergència de la literatura del jo, a partir de 1294 s'acompanya de l'hàbit de signar, localitzar i datar totes les obres.³⁹ Arribat a la vellesa, Llull esdevé més assequible.

Abans d'aconseguir aquest estadi de plenitud, Llull travessa un període traumàtic que descriu i glossa a la *Vida de mestre Ramon*: la crisi de confiança de 1293 a la ciutat de Gènova, que se supera amb la primera expedició a Tunis (Llull 2013: 60-73). És una nova prova vençuda que impulsa uns anys de viatges. No n'hi ha cap imatge al *Breviculum*, però el relat en prosa

37. Són les obres de transició a la segona fase de l'Art; vid. Bonner (2012: 103-133) i Ruiz Simon (2005).

38. Badia Santanach & Soler (2013: 445-459), Pereira (2012).

39. Fidora & Rubio (2008: 63-78).

la presenta com una prova encara més dura que la del mestre sarraí suïcida, amb al·lusions directes a la pèrdua de la claredat de ment.⁴⁰ En els anys següents trobem Ramon a Nàpols, Roma, París, Barcelona i de retorn a Mallorca després d'una llarga absència. És el moment en què el *Desconhort* i el *Cant de Ramon* inicien el camí de l'autobiografia oficial. El viatge a Orient de 1301-1302 i l'expedició a Bugia de 1307 completen el quadre. Durant l'estada a París de 1297-1298 Llull connecta amb Tomàs Le Myésier i entra en polèmica amb la filosofia dels aristotèlics que soscaven les bases de l'Art.⁴¹ La vitalitat de la «senettute» de Ramon és impressionant.

Les consideracions antigues sobre la vellesa són tan variades com les que genera el seu contrari, la joventut: la vida desgasta el cos per llei natural, les minves progressives formen part del procés general de generació i corrupció. Llull ho resumeix així, per semblança, al començament del capítol del *Fèlix* titulat «Hom per què envelleix»:

—Ermità sényer —dix Fèlix—, hom, per qual natura envelleix?

L'ermità respòs e dix que aquella demanda mateixa féu un escolà a son mestre, lo qual mestre mostrà a son escolà una canal de molí que era envellida per lo passament que l'aigua ne feia. (50 § 1, Llull 2017: 276-277)

L'ermità desenvolupa tot seguit la resposta analògica d'acord amb la ciència heretada:

—Bell amic —dix l'ermità—, lo cors de l'hom és vas en lo qual entra e ix un element en altre, sens negun cessament; e en lo cors de l'hom se fa transmutació d'una cosa en altra, enaixí com lo pa, e el vi, e l'aigua, e l'altra vianda que hom rep, que es transmuda en sang e en carn d'hom; e per la resistència que la una cosa fa a l'altra, se fa la corrupció per la qual hom ha inclinament a vellesa.

En lo cors de l'hom, dedins, entra lo foc e l'èr, per lo qual àer passa lo foc escalfar l'aigua, la qual aigua contrasta al foc e met-lo en la terra; e enaixí és lo foc mortificat, passant per l'èr, e l'aigua e la terra. E açò mateix és dels altres elements, passant la un per l'altre, e mortificant la un l'altre, per lo qual mortificament hom esdevé vell, e és peresós, frèvol e greu.

L'ocasió per què hom envelleix és per raó de la vegetativa potència, que ha en si quatre potències que s'ugen en lo moviment de la potència motiva;

40. Badia, Santanach & Soler (2016: 281-286).

41. Fidora & Rubio (2008: 79-107).

car l'apetitiva s'uja de demanar e desijar; e la retentiva, de retenir; e la digestiva, de coure e de partir; e la dispulsiva s'uja de gitar ço que no és mester al nodriment del cors. E per ujament ve vellesa e tardesa e despoderament en hom, la qual ha en anar e en estar, en menjar, beure, e obrar, parlar, engendrar e en les altres coses semblants a aquestes. (50 § 2 i 3, Llull 2017: 277)

En la tradició clàssica, els caires positius de l'ancianitat juguen amb descobriments paradoxals: la disminució del desig sexual resulta positiva perquè dona tranquil·litat, la vida retirada estimula el gust per l'agricultura, la lectura substitueix feliçment la vida activa i hi ha exemples de vells capaçs de gestes exemplars. Aquest és el tarannà retòric del famós elogi de la vellesa de Ciceró al seu *Cató el Vell*, un text que no deixa de ser un brillant exercici polèmic contra els llocs comuns més obvis dels inconvenients inacceptablement que comporta la vellesa.⁴² Al pol oposat de Ciceró, Simone de Beauvoir, al seu assaig *La vieillesse*, denuncia el menyspreu de la tercera edat que detecta a l'Europa de 1968. En l'opuscle clàssic que idealitza Cató, Simone de Beauvoir hi llegeix el discurs conservador i oligàrquic dels defensors de la república romana en època de crisi: res a veure amb una autèntica valoració positiva d'aquesta edat de la vida.⁴³

«Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait»: el quiasme d'Estienne retorna quan s'intenta de veure el cantó bo de la vellesa.⁴⁴ Rita Levi-Montalcini (1998), per exemple, titula el seu elogi de la lucidesa en la senectut *L'asso nella manica a brandelli*. Des de la perspectiva de les neurociències, sembla que un cervell senil no malalt està en la millor de les condicions per a les intuïcions artístiques i científiques. La màniga corporal que amaga l'atot, però, està feta miques. Minois (1987: 85-87) publica un quadre de l'edat provecta que van assolir els filòsofs grecs clàssics segons la tradició. Des d'aquesta

42. Marc Porci Cató representa que té vuitanta-quatre anys quan exposa els seus entusiastes punts de vista a Escipió Emilià i a Leli, de trenta-cinc i quaranta anys d'edat; vid. Ciceró (1998: 80, n. 1). Els elogis de l'ancianitat d'aquest tractat formen part de les fonts del *Convivio* de Dante (Alighieri 2014).

43. De Beauvoir (1970) no defensa la vellesa, sinó que denuncia els maltractaments de la gent gran en una època, la dels fets de Maig del 68, que exaltava cegament els valors de la joventut. La visió de l'assaig és negra i l'autora desconfia de totes les defenses històriques de la vellesa, que veu lligades a plantejaments reaccionaris de societats dominades per estructures patriarcalment opressives.

44. Vid. Minois (1987) per a una valoració menys combativa de la consideració cultural de l'ancianitat.

perspectiva, Llull, que té el coratge del vell Cató ciceronià, forma part de la nòmina de vellards potents de totes les èpoques: Miquel Àngel, Galileu, Bertrand Russell, Ben Gurion, Picasso.

5. UN «SENIO» COMBATIOU, LÚCID I PRUDENT

El Ramon de la polèmica encesa amb els averroistes de París dels anys 1309-1311 i el Ramon que condemna el conformisme epicuri de l'ardiacia Pere a la *Disputa del clergue Pere i Ramon el fantàstic*, retraten la quarta edat del nostre personatge. La cortesia hiperbòlica amb el contrari del *Llibre del gentil e dels tres savis* (1274-1276) en el qual Llull fa veure que no derrota els contrincants, correspon a la generositat juvenívola de la primera maduresa;⁴⁵ la capacitat de Ramon de seduir l'ermità-fiscal per a la causa de l'Art a la segona part del *Desconhort* (1295) retrata l'equilibri jupiterí de la plenitud de la vida.⁴⁶ A la darrera etapa de la senectut, Llull ja ha dit la darrera paraula sobre la seva Art i ja només l'aplica. En el període que Bonner anomena *post-artístic*, Llull es concentra en la demostració dels articles de la fe per a tots els públics i rarament es permet experiments matemàtics.⁴⁷ Les peticions de Ramon al Concili inclouen l'expulsió dels aristotèlics de la Universitat de París.⁴⁸ L'ardiacia Pere, que es riu de la fantasia (santa) de Ramon, peca contra l'Esperit Sant, que és un pecat sense remissió.⁴⁹

Al *Liber natalis pueri parvuli Christi Jesu* (gener de 1311), se'ns presenta un Ramon trist i abatut, amb una gran barba («longam barbam habentem»),

45. Tan aviat com als volts de 1283, al *Llibre d'amic e amat* (§ 279, Llull 2016: 511), però, Llull sent la necessitat de proclamar quina és la lectura correcta de la cortesia retòrica del *Llibre del gentil*: mostrar que la fe catòlica és la vertadera.

46. Vid. les estrofes a partir de la 57 a Llull (1988d: 133-141) i a Badia, Santanach & Soler (2013: 473-474).

47. Fidora & Rubio (2008: 108-124). L'hipergraf de l'*Art abreujada de predicació* és l' excepció que confirma la regla. Vid. Bonner & Soler (2015: 9-18) per a la troballa del recurs lullian de l'hipergraf per a la confecció de les seves figures i per a aquesta aplicació deslocalitzada cronològicament.

48. Fidora & Rubio (2008: 114-117). Es parla concretament d'expulsar l'averroisme de la universitat a la *Supplicatio Raymundi* (Llull 1978), del juny de 1310. Així com les altres peticions de Ramon al Concili de Viena van tenir alguna forma de ressò, el clam contra l'averroisme no va obtenir resposta.

49. Ramon fulmina l'ardiacia Pere amb una condemna irreversible (V § 119, Llull 2008: 170-171). Per a la radicalitat de Ramon, vid. la introducció de Llull (2008: 68-69).

que formula una petició al rei de França en ocasió de la nit de Nadal. Aquest Ramon desconsolat se sent pletòric d'energia i disposat a tot al *Liber lamentationis philosophiae* (febrer de 1311), quan aprèn que la seva petició està en curs.⁵⁰ En la ficció, l'empenta del vell Ramon a la darrera estada a París i a Viena no dona símptomes de desgast, i l'abundós catàleg de les seves obres ho confirma.⁵¹

El reconeixement de la validesa de l'*Art breu* signat per alguns mestres i estudiants d'arts de París i la inclusió de les propostes de Ramon a les actes del Concili de Viena proven que Ramon s'havia rescabalat de l'antiga derrota parisenca de 1287-1289 i de la llarga indiferència de la cúria romana.⁵² Al pròleg del *Liber de locutione angelorum* (maig de 1312), Ramon es posa al llit pensant en l'èxit de les seves peticions al Concili i somnia que el beat Miquel i el beat Gabriel conversen sobre aquesta matèria, fet que desvetlla la curiositat del narrador a propòsit de la naturalesa de la llengua dels àngels (Llull 1988a: 216).

Si en la ficció d'aquest opuscle escrit a Montpeller Llull es permet de donar satisfacció als àngels, en la realitat topa amb una darrera crisi: la de Messina. El projecte d'intervenir en la vida política i social de Sicília sota la protecció reial de Frederic III d'Aragó s'esfuma quan es reprèn la guerra amb la casa d'Anjou.⁵³ La feina feta en la preparació de materials per a l'ordenament lul·lià de la vida siciliana es queda al calaix.⁵⁴ Tampoc no se sap res de la proposta avançada per Llull al pròleg del *Liber de participatione christianorum et saracenorum*, escrit a Mallorca el juliol de 1312, on suggeria que el rei de Sicília i el rei de Tunis aconseguissin

quod christiani bene litterati et lingua arabica habituati vadant Tunicium ad ostendendum veritatem de fide, et quod saraceni bene litterati veniant ad

50. Cal destacar la semblança d'aquest procés anímic amb el del protagonista del *Desconhort*, quan supera l'oposició de l'ermità: vid. més amunt la nota 46.

51. Superen la trentena els títols entre el IV.19 i el IV.52 a la Llull DB i entre els 154-193 a Fidora & Rubio (2008: 206-221).

52. Vid. Hillgarth (2001: 80-84) per al document d'aprovació (document 41) i la carta de recomanació de Felip el Bell (document 42). Per al reconeixement de les peticions de Llull al Concili, vid. Hillgarth (1998: 157-158), que esmenta el cànon 11. El papa Climent V, tan proper a la corona de França, adoptà una actitud molt més favorable a Llull que no pas els seus predecessors, especialment Bonifaci VIII.

53. Vid. la introducció de Llull (2008: 38-45).

54. Fidora & Rubio (2008: 120-123).

regnum Siciliae disputandum cum sapientibus christianis de fide eorum. Et forte per talem modum posset esse pax inter christianos et saracenos. (Llull 2008b: 246)

Al final de *La ciutat del món* (§ 93) l'autor anuncia la seva jubilació. Ramon té vuitanta-dos anys; som al maig de 1314.

Llavors la justícia amb les set virtuts va tornar a la ciutat. La justícia volia que Ramon anés a la Cúria i també als prínceps cristians. Els havia de presentar aquest llibre, per tal que estiguessin informats del consell que s'hi donava i tinguessin temor de la justícia de Déu. Però Ramon es va excusar i va dir que ja havia anat molts cops a la Cúria i que ja havia parlat amb molts prínceps sobre l'exaltació de la fe per tot el món. A més, havia fet llibres en què mostrava què calia fer perquè tot el món es trobés en bon estament. Però no havia pogut aconseguir res de ningú, s'havien burlat d'ell i l'havien colpejat moltes vegades, i fins l'havien titllat de fantàstic.⁵⁵ Així doncs, Ramon es va excusar i va dir que volia anar a viure amb els sarraïns per veure si podia convertir-los a la santa fe catòlica. Tanmateix va prometre que faria escriure el llibre i que n'enviaria una còpia a la Cúria romana, a alguns prínceps i a qui li semblés convenient. (Llull 2008: 276-279)⁵⁶

El retir a Tunis dels anys 1314-1316 és el gest més savi i prudent de la biografia lul·liana, només a l'abast d'un home ben connectat a la cort d'Aragó, que disposa de la protecció de Jaume II⁵⁷ i gaudeix de la lucidesa senil de què parla Rita Levi-Montalcini. Els bons tractes amb el govern de Tunis restauren fins i tot la imatge d'una relació amistosa amb l'islam.⁵⁸ Res més allunyat de la llegenda del martiri, que és producte de la literatura del jo d'autopromoció lul·liana.⁵⁹ L'original del testament de Llull, datat a Mallorca el 26 d'abril de 1316, s'ha exhibit en una exposició en ocasió del setè centenari de la mort de Ramon, després de dècades d'ocultació.⁶⁰ Aquest docu-

55. Vid. el § 4 del *Llibre de la disputa de Pere i de Ramon* (Llull 2008: 111-112).

56. Llull esmenta un copista i la tramesa de la còpia. Són feines que no farà personalment, com Fèlix al final del *Llibre de les bèsties* (Llull 2017: 250) o com el mateix Ramon pocs anys abans al *Liber natalis pueri parvuli Christi Jesu* (Llull 1975a: 73; OE I: 1295).

57. Vid. la documentació a Hillgarth (2001: 74-76 i 91-100).

58. Vid. els comentaris de Bonner a OS I: 52-54.

59. Batllori (1980), Garcías Palou (1984).

60. Llull (1991: 251-153), Hillgarth (2001: 87-89). Aquest original es conserva a la Biblioteca del Marquès de Barberà i de la Manresana (Vilassar de Dalt, Barcelona).

Les biografies de Ramon i de Blaqueria en una taula integrativa de les tres, quatre i set edats de l'home

Les tres edats de l'home	Les quatre estacions de l'any	Dante <i>Convivio</i> IV.24	Bartomeu l'Anglès <i>De proprietatibus rerum</i> VI.1	Ptolemeu <i>Tetrabiblos</i> IV.10	Cronologia de Llull	Autobiografia anònima Ramon, el personatge Documentació	Biografia de Blaqueria
Joventut	Primavera <i>Aire</i> Humida Calenta	«Adolescenza» (fins als 25)	<i>Infantia</i> (0-7) <i>Pueritia</i> (8-14) <i>Adulescentia</i> (15-21)	Lluna: primers anys (0-4) Mercuri: infantesa (5-14) Venus: adolescència (15-22)	1232-1262 Abans dels 30 anys	Absència d'identitat Edat del pecat Joventut perduda (cortesà, trobador, cavaller)	Nodriment a casa (0-7) Escola (8-18) Matrimoni fallit Aventures al bosc
Maduresa	Estiu <i>Foc</i> Calent Sec	«Gioventude» (30-40)	<i>Iuventus</i> (22-45) <i>Senectus/gravitas</i> (46-56)	Sol: edat adulta (23-41) Mart: edat viril (42-56)	1263-1289 31-57 anys	Adquisició d'identitat (anònima) Conversió a la penitència Crisi del mestre sarraí <i>Libre de contemplació</i> Adquisició de l'Art Assoliment de la maduresa Miramar <i>Art demostrativa</i> Crisi de París	Compromís amb els homes: Monjo Abat Bisbe
	Tardor <i>Aigua</i> Freda Humida	«Senectute» (fins als 70)	<i>Senectus</i> (57-70)	Júpiter: vellesa (57-68)	1290-1309 58-78 anys	Reforma de l'Art Crisi de Gènova Predicació al nord d'Àfrica Trencament de l'anonimat El personatge de Ramon Maduresa de l'escriptor <i>Ars generalis ultima</i>	Culminació del compromís amb els homes: Apostoli
Vellesa	Hivern <i>Terra</i> Sec Fred	«Senio» (enlla dels 70)	<i>Ultima pars senectutis/ senium</i> (enlla dels 70)	Saturn: decrepitud (enlla dels 68)	1310-1316 79-84 anys	Post Art Èxit a París i Viena Polèmica i predicació Crisi de Messina Retir a Tunis	Perfecció individual: Mestre de contemplatius

ment notarial és una altra prova de la saviesa i de la prudència del «senio» lullià.⁶¹ El document articula un acurat programa de difusió i conservació de l'obra dictat per un gran escriptor, conscient d'haver construït un monument *aere perennius*, això sí, amb l'ajuda de la Gràcia.

BIBLIOGRAFIA

I. Obres de Ramon Llull

- LLULL, Ramon (1721). *Ars compendiosa inveniendi veritatem*, Iu Salzinger, ed., MOG I, Int. vii, 1-41: 433-473 [+31].
- (1729). *Ars ad faciendum et solvendum quaestiones*, Iu Salzinger, ed., MOG Int. v (359-716). *Art de fer e sobre qüestions*, inèdit, 2 mss.
- (1932). *Taula general*, Salvador Galmés, ed., ORL XVI. *Tabula generalis*, Viola Tenge-Wolf, ed., ROL XXVII, 2002.
- (1960). *Llibre de contemplació en Déu*, Antoni Sancho & Miquel Arbona, eds., OE II, 85-1269.
- (1975a). *Liber natalis pueri parvuli Christi Jesu*, Hermogenes Harada, ed., ROL VII, 19-73. Versió catalana: OE II, 1277-1295.
- (1975b). *Liber lamentationis philosophiae*, Hermogenes Harada, ed., ROL VII, 75-126.
- (1978). *Supplicatio Raymundi venerabilibus et sublimis sacratissimae theologiae professoribus ac baccalariis studii Parisiensis*, Helmut Riedlinger, ed., ROL VI, 225-250.
- (1981a). *Liber de ascensu et descensu intellectus*, Alois Madre, ed., ROL IX, 1-199.
- (1981b). *Liber de fine*, Alois Madre, ed., ROL IX, 233-291. *Darrer llibre sobre la conquesta de Terra Santa*, Jordi Gayà, ed., Barcelona: Proa, 2002.
- (1986). *Ars generalis ultima*, Alois Madre, ed., ROL XIV.
- (1988a). *Liber de locutione angelorum*, Antoni Oliver, Michel Senellart & Fernando Domínguez Reboiras, eds., ROL XVI, 207-236; Josep Perarnau, ed., ATCA 2, 1983, 104-121.
- (1988b). *Liber de participatione christianorum et saracenorum*, Antoni Oliver, Michel Senellart & Fernando Domínguez Reboiras, eds., ROL XVI, 237-260.
- (1988c). *Cant de Ramon*, Ramon Llull, *Poesies*, Josep Romeu, ed., Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 72-77.
- (1988d). *Descohort de Ramon*, Ramon Llull, *Poesies*, Josep Romeu, ed., Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 94-141.
- (1988e). *Llibre de l'orde de cavalleria*, Albert Soler, ed., Barcelona: Barcino.

61. Badia, Santanach & Soler (2016: 203).

- (1988f). *Liber de participatione christianorum et saracenorum*, Michel Senellart & Fernando Domínguez Reboiras, eds., ROL XVI, 237-260.
- (1989). *Art demonstrativa*, Anthony Bonner, ed., OS I, 273-519.
- (1991). *Testamentum*, Abraham Soria Flores, Fernando Domínguez & Michel Senellart, eds., ROL XVIII, 251-263.
- (2002). *Tractat d'astronomia*, Lola Badia, ed., NEORL V, 123-371. *Tractatus novus de astronomia*, Michela Pereira, ed., ROL XVII, 1989.
- (2005). *Doctrina pueril*, Joan Santanach i Suñol, ed., NEORL VII.
- (2006). *Retorica nova*, Josep Batalla, Lluís Cabré & Marcel Ortín, eds., TOLRL 1.
- (2008). *El Fantàstic. La ciutat del món*, Lola Badia, ed., TOLRL 2.
- (2009). *Llibre de contemplació en Déu*, Josep Enric Rubio, ed., Barcelona: Barcino.
- (2012). *Hores de nostra dona santa Maria. Desconhort de Nostra Dona*, Simone Sari, ed., NEORL XI.
- (2013). *Vida de mestre Ramon*, Anthony Bonner, ed., Barcelona – Palma: Barcino – Universitat de les Illes Balears.
- (2014a). *Lectura compendiosa Tabulae generalis*, Coralba Colomba & Viola Tenge-Wolf, eds., ROL XXXV, 1-57.
- (2014b). *Lectura super tertiam figuram Tabulae generalis*, Coralba Colomba & Viola Tenge-Wolf, eds., ROL XXXV, 59-97.
- (2015). *Llibre del gentil i dels tres savis*, Anthony Bonner, ed., NEORL II [3a ed. revisada].
- (2016). *Romanç d'Evast e Blaquerma*, Albert Soler, Joan Santanach & Maria Tolrà, eds., Barcelona: Barcino.
- (2017). *Fèlix o Llibre de meravelles*, Anthony Bonner, ed., Barcelona: Barcino.

II. Referències bibliogràfiques

- ALIGHIERI, Dante (2014). *Convivio*, Gianfranco Fioravanti, ed., dins *Opere*, Marco Santagata, dir., II: *Convivio, Monarchia, Epistole, Egloghe*, Milano: Mondadori, 3-805.
- ARISTÒTIL (1985). *Retòrica. Poètica*, Joan Leita, trad., Alberto Blecua, ed., Barcelona: Laia.
- BADIA, Lola (1995). «Ramon Llull: Autor i personatge», dins Fernando Domínguez Reboiras, Ruedi Imbach, Theodor Pindl & Peter Walter, eds., *Aristotelica et Lulliana magistro doctissimo Charles H. Lohr septuagesimum annum feliciter agenti dedicata*, Steenbrughe – The Hague: Abbatia Sancti Petri – Martinus Nijhoff International, 355-375.
- (2013). «Nova retòrica i pràctica d'escriptura en Ramon Llull», *Quaderns d'Itàlia* 18, 79-91.

- BADIA, Lola, Joan SANTANACH & Albert SOLER (2013). «Ramon Llull», dins *Història de la literatura catalana. Literatura medieval (I). Dels orígens al segle XIV*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana – Barcino – Ajuntament de Barcelona, 377-476.
- (2016). *Ramon Llull as a Vernacular Writer: Communicating a New Kind of Knowledge*, Robert D. Hughes, trad., London: Tamesis.
- BARTHOLOMAEUS ANGLICUS (1601). *De proprietatibus rerum*, Frankfurt [reed.: Frankfurt: Minerva Verlag, 1964].
- BATLLORI, Miquel (1980). «Un problema agiografico intorno a Ramon Llull (Raimondo Lullo): il martirio», dins *Atti dei Convegni Lincei* 48, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 115-112. També a *Ramon Llull i el lul·lisme*, València: Tres i Quatre, 51-67.
- BEAUVOIR, Simone de (1970). *La vieillesse*, 2 vols., Paris: Gallimard.
- BONNER, Anthony (1998). «Ramon Llull: autor, autoritat i il·luminat», dins Joan Mas i Vives, Joan Miralles i Monserrat & Pere Rosselló Bover, eds., *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Palma (Mallorca 1998)*, I, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 35-60.
- (2002). «A Background to the *Desconhort*, *Tree of Science*, and *Apostrophe*», dins Thomas E. Burman, Mark D. Meyerson & Leah Shopkow, eds., *Religion, Text, and Society in Medieval Spain and Northern Europe. Essays in Honor of J. N. Hillgarth*, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 122-133.
- (2012). *L'Art i la lògica de Ramon Llull. Manual d'ús*, «Col·lecció Blaquerna», 9, Barcelona – Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears.
- BONNER, Anthony & Albert SOLER (2007). «La mise en texte de la primera versió de l'Art: noves formes per a nous continguts», *SL* 47, 29-50.
- (2015). «Les figures lul·lianes: la seva naturalesa i la seva funció com a raonament diagramàtic», *SL* 55, 3-30.
- BURROW, John Anthony (1988). *The Ages of Man. A Study in Medieval Writing and Thought*, Oxford: Clarendon Press.
- CHARVET, Pascal, ed. (2000). *Ptolemeu, Le livre unique de l'astrologie*, traducció i comentaris, Paris: Nil.
- CHOJNACKA, Monica & Merry E. WIESNER-HANKS, eds. (2002). *Ages of Woman, Ages of Man: Sources in European Social History, 1400-1750*, London: Longman.
- CICERÓ, Marc Tullí (1998). *Cató el Vell (De la vellesa)*, Pere Villalba, ed., Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- COLUNGA, Alberto, O. P. & Lorenzo TURRADO, eds. (1965). *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- DOMÍNGUEZ REBOIRAS, Fernando (1996). «El proyecto luliano de predicación cristiana», dins Fernando Domínguez Reboiras & Jaime de Salas, eds., *Constantes y fragmentos del pensamiento luliano. Actas del simposio sobre Ramon Llull en Trujillo, 1994*, Tubinga: Max Niemeyer Verlag, 117-132.

- DOVE, Mary (1986). *The Perfect Age of Man's Life*, Cambridge: CUP [reed.: 2009].
- ESTIENNE, Henri (1594). *Les prémisses*, facsímil, Paris: Slatkine, 1968.
- FIDORA, Alexander & Josep Enric RUBIO, eds. (2008). *Raimundus Lullus. An Introduction to His Life, Works and Thought*, Turnhout: Brepols.
- GARCÍAS PALOU, Sebastián (1984). «Sobre el origen de la supuesta leyenda martirial de Ramon Llull», *Scripta Theologica* 16, 307-322.
- GARRIGASAIT, Raül (2016). «La màquina d'escriure», *El Procés* 8, 49-51.
- HILLGARTH, Jocelyn N. (1998). *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme*, Barcelona: Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2001). *Diplomatari lul·lià*, «Col·lecció Blaquerna», 1, Barcelona – Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears.
- LE GOFF, Jacques & SCHMITT, Jean-Claude (2003). *Diccionario razonado del Occidente medieval*, Madrid: Akal.
- LEVI-MONTALCINI, Rita (1998). *L'asso nella manica a brandelli*, Milano: Baldini & Castoldi [reed.: 2014].
- LEVINSON, Daniel J. (1978). *The Seasons of a Man's Life*, New York: Ballantine Books.
- MINOIS, Georges (1987). *Histoire de la vieillesse en Occident*, Paris: Fayard.
- PARAVICINI BAGLIANI, Agostino (2003). «Edades de la vida», dins Jacques Le Goff & Jean-Claude Smith, eds., *Diccionario razonado del Occidente medieval*, Madrid: Akal, 243-251.
- PEREIRA, Michela (2012). «Ramon Llull e la filosofia in volgare», dins Anna Alberni, Lola Badia, Lluís Cifuentes & Alexander Fidora, eds., *Knowledge and Vernacular Languages in the Age of Llull and Eiximenis: ICREA Studies on Vernacularization*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 21-44.
- (2013). «Nuovi strumenti per pensare. Ramon Llull e la filosofia per i laici nel *Liber de ascensu et descensu intellectus*», *Quaderns d'Italia* 18, 109-126.
- PISTOLESI, Elena (2009). «Tradizione e traduzione nel corpus lulliano», *SL* 49, 3-50.
- (2012). «Retorica, lingue e traduzione nell'opera di Ramon Llull», dins *Ramon Llull i el lul·lisme: pensament i llenguatge. Actes de les jornades en homenatge a J. N. Hillgarth i A. Bonner*, «Col·lecció Blaquerna», 10, Barcelona – Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, 313-327.
- POMARO, Gabriella (2011). «La tradizione latina del *Liber contemplationis*: el manoscritto Paris, Bibliothèque Nationale de France, lat. 3348A», dins Fernando Domínguez Reboiras, Viola Tenge-Wolf & Peter Walter, eds., *Gottes Schau und Weltbetrachtung. Interpretationen zum Liber contemplationis des Raimundus Lullus. Akten des Internationalen Kongresses aus Anlass des 50-jährigen Bestehens des Raimundus-Lullus-Instituts der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg*, 2007, Turnhout: Brepols, 21-77.
- PRING-MILL, Robert (1991). *Estudis sobre Ramon Llull (1956-1978)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- RUBIO, Josep Enric, (1997). *Bases del pensament de Ramon Llull*. València – Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Catalana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RUIZ SIMON, Josep Maria (2005). «La transformació del pensament de Ramon Llull durant les obres de transició cap a l'etapa ternària», dins Maribel Ripoll Pirelló, ed., *Actes de les Jornades Internacionals Lul·lianes. Ramon Llull al s. XXI*. Palma, 2004, «Col·lecció Blaquerma», 5, Palma – Barcelona: Universitat de les Illes Balears – Universitat de Barcelona, 167-196.
- SEARS, Elizabeth (1986). *The Ages of Man: Medieval Interpretations of the Life Cycle*, Princeton: Princeton University Press.
- SOLER, Albert (1989). «“Mas cavaller qui d'açò fa lo contrari”. Una lectura del tractat lul·lià sobre la cavalleria», *EL* 29, 1-23 i 101-124.
- (2006). «Estudi històric i codicològic dels manuscrits lul·lians copiats per Guillem Pagès (ca. 1274-1301)», *ATCA* 25, 229-266.
- VEGA, Amador (2002). *Ramon Llull y el secreto de la vida*, Madrid: Siruela.
- VENTURA, Simone (2010). *Cultura enciclopèdica nell'Occitania dei trovarori: il libro XV dell'«Elucidari de las propietatz de totes res naturals»*, Firenze: Edizioni del Galluzzo per la Fondazione Franceschini.